

Dr Zorica Mršević¹, naučna savetnica
Instituta društvenih nauka (Beograd)
Srbija

ISTORIJSKI PRIMER DOSLEDNOSTI SEBI – KSENIJA ATANASIJEVIĆ

*„Feci quod potui, faciant meliora potentes –
Učinila sam što sam mogla, neka bolje učine oni koji
mogu (vi koji možete)”
Ksenija Atanasijević*

Apstrakt: Predmet rada je istorijski primer hrabre dosledosti sebi Ksenije Atanasijević, značajan u njenom dobu, ali i u savremenom trenutku kada se pitanja etike, ličnog digniteta i doslednosti sebi u javnom diskursu sve više izmeštaju na marginu. Cilj rada spada u širi domen sprečavanja zaborava stvaralaštva istaknutih žena koje u savremeno doba počinje pre svega ženskim zainteresovanim, angažovanim otkrivanjem ženskih prethodnica, onih na čijim ramenima danas čvrsto stojimo. Tim naporima obavlja se „nastanjanje žena u istoriji”, odnosno otkrivanje njih za današnji auditorijum, i adekvatno valorizovanje njihovih istorijskih doprinosa. Tematski, rad se oslanja na osnovnu filozofsku, antropološku, i ontološku ideju „da su sva ljudska bića jednaka i da je ljudska ličnost neprikosnoven, pa da se samim tim, ličnost svakog ljudskog bića mora poštovati”. Iz toga proističe i njen feminizam, antifašizam i njena borba protiv antisemitizma, kao i njen značajan društveni pacifistički angažman. U tekstu je primenjena metodologija recepcije kao aktivno, dijaloško intertekstualno komuniciranje sa njenim stvaralaštvom. Zaključujemo, prateći njenu misao, da je i danas prioritetan zadatak da egzistenciju ljudskog bića učinimo smislenijom, boljom, vrednijom, da doprinesemo humanizovanju individualnog i društvenog života. I danas težimo postizanju univerzalnijeg, „boljeg i plemenitijeg odnosa među ljudima oba pola koji će isključiti svako fizičko i moralno zloupotrebljavanje drugoga”, revoluciju dobra, ukidanje nasilno postavljenih razlika i nejednakosti među ljudskim bićima – stav, mada utopistički, treba da prihvatimo i danas kao imperativ.

Ključne reči: Ksenija Atanasijević, recepcija, istorija hrabrosti, antifašizam, pacifizam, feminizam, „nastanjanje žena u istoriji”, revolucija dobra, ukidanje nejednakosti među ljudima

¹ zorica.mrsevic@gmail.com; Zorica Mršević, Institute of Social Sciences (Belgrade), Serbia

Uvod – protiv zaborava

Ovaj tekst je nastao inspirisan dvogodišnjim intenzivnim radom autorke na afirmaciji i savremenoj recepciji istorijski značajnog opusa Ksenije Atanasijević. Prvo u ulozi jedne od organizatorke naučnog skupa održanog u oktobru 2019. g. u Institutu društvenih nauka posvećenom Kseniji Atanasijević a zatim sledeće godine, uređujući institutsku publikaciju sa osamnaest tekstova autorki i autora koji su čestvovali na pomenutom skupu. Na osnovu tog kontinuiranog dubinskog upoznavanja sa delom Ksenije Atanasijević sve vreme je postojao intenzivan unutrašnji dijalog sa njim, koji se sada i materijalizovao u pisanoj formi.

Visoko vrednujući naučni doprinos, život i profesionalnu karijeru Ksenije Atanasijević, njene napore i dosledno zalaganje za filozofski zasnovanu ravnopravnost žena i muškaraca, borbu protiv zla, kao i pacifizam, ovim tekstom se nastojalo ukazati na neophodnost savremene recepcije njenog naučnog opusa. Ksenija Atanasijević je ne samo primer beskompromisne borbe za lične stavove, nego i oličenje svesnog ličnog žrtvovanja,² takođe važna prethodnica današnjeg feminizma čija savremenost ne može da se prenebregne. Ona se ogleda u njenom stalno aktuelnom, doslednom, celoživotnom zalaganju na filozofiji ljudske odgovornosti, brige za drugog, hrabrosti i društvene angažovanosti, insistiranju na vrednosti poštovanja čoveka i njegovog dostojanstva i zalaganju za ravnopravnost žena i muškaraca, posebno u domenu učešća žena u donošenju odluka. U vremenu nastanka, takvi njeni stavovi, iako pozitivno prihvatani i afirmisani, ostali su u javnosti paralelni onom zvaničnom gde se kreira politika, jer žene, kao protagonistkinje, tada nisu bile legitimno priznate kao ravnopravne akterke odlučivanja, a naročito ne o ratu i miru. Njena nesumnjivo istaknuta prisutnost na javnoj sceni svoga doba dovodi do pitanja (za sada bez pravog odgovora): da li je stekla marginalizovani status zahvaljujući neprihvatljivom nemaru kasnijih istoričara, ili još neprihvatljivijoj (malicioznoj) nameri docnije filozofske historiografije. Sprečavanje zaborava istaknutih žena, među njima i Ksenije Atanasijević, zato je neophodni deo savremenih napora „nastanjivanje žena u istoriji”³, odnosno otkrivanje njih za današnji auditorijum, i adekvatno valorizovanje njihovih istorijskih doprinosa.

Zato je u naše savremeno doba moguće oslanjanje na filozofiju naučnice i pacifistkinje Ksenije Atanasijević kao prethodnice, kada se zahteva uključivanje žena u pozicije i uloge donositeljki odluka u procesu izgradnje mira. Jer ona je znala da to daje bolje rezultate i da je verovatnije da će se mirovni sporazumi i pre postići i duže održati, kada su žene značajno uključene. Potrebno je prisustvo žena na široj društvenoj komunikacionoj platformi izražavanja građanskih stavova o svim pitanjima od značaja za nacionalnu bezbednost, ali i u uskim krugovima donosilaca odluka. Kao duhovna deca Ksenije Atanasijević znamo da bezbednost mora da bude osmišljena počev od osnovnog nivoa pojedinačnog ljudskog bića, da bi imala smisla na međunarodnom nivou.⁴

² Lj. Vuletić, *Ksenija Atanasijević – etika hrabrosti*, Beograd 2011, 6.

³ A. Milić, „Recenzija: *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* Nede Božinović”, Beograd 1996, 1–2.

⁴ Z. Mršević i S. Janković, *Inkluzivna bezbednost*, Novi Sad 2021, 13.

Jer već decenijama dvadesetog i dvadeset i prvog veka postoje kontinuirani dokazi o pozitivnom uticaju žena na socioekonomske ishode, koji donose promene načina na koji rade svoj posao vlade, donatori i organizacije koje pružaju pomoć. Uprkos tome, u mnogim oblastima, žene su još uvek temeljno isključene, pa zato ima više potrebe za recepcijom naučnog opusa Ksenije Atanasijević u svim njegovim aspektima, kao nezaobilaznog rudnika argumenata.

Recepcija naučnog opusa Ksenije Atanasijević

Važno je da se u proučavanja istaknutih filozofkinja iz prošlosti, uključi i kritičko i novo čitanje njihovih dela⁵ metodom recepcije kao načina razumevanja dela i njegovog prihvatanja u feminističkoj interpretativnoj zajednici naučnog opusa Ksenije Atanasijević kao intertekstualno komuniciranje sa njenim stvaralaštvom.⁶ Nesumnjivo da postoji i odgovarajući horizont očekivanja kod čitalačke publike, koja raspolaže određenim istorijskim, filozofskim i političkim iskustvom stečenim upoznavanjem Ksenijinih tekstova.⁷

Suprotstavljanje zlu je tačka početnog susretanja (predrazumevanja) filozofskih stavova našeg vremena sa zalaganjem Ksenije Atanasijević za društvene promene koje je nazivala „revolucijom dobra”.⁸ U to, za recepciju potrebno predrazumevanje spada razumevanje i prihvatanje njenog stava o ideji postojanja „revolucije dobra”. To je polazna osnova naše receptivne inspiracije i naših nastojanja za izgradnju demokratskih institucija, kao delova njene vizije revolucije dobra. Tu pripada unapređenje rodne ravnopravnosti, obezbeđenje poštovanja ljudskih prava svih, promovisanje tolerancije i nediskriminacije i globalnog mira, uz apsolutno poštovanje za drugog, sazdana na prepoznavanju sebe u drugima, ali i razumevanju identiteta kao alteriteta.⁹ Oslanjajući se na filozofski opus Ksenije Atanasijević, shvatamo da je i nama „radikalno otklonjena mogućnost da budemo bezbrižni”,¹⁰ ipak „uvereni da će, u doglednom vremenu, ono što je do nedavno izgledalo kao utopija, postati stvarnosti”.¹¹

⁵ K. Lončarević, „Feministička filozofkinja na rubu istorije: Ksenija Atanasijević i antička filozofija”, u: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*, ur. Z. Mršević i M. Jovanović, Beograd 2020, 210–211.

⁶ N. Janićijević, „Osnovni elementi teorije književne recepcije”, *Komunikacije, mediji, kultura*, 11, Beograd, 2019, 117.

⁷ Predrazumevanje ili prethodno razmevanje obuhvata konkretna očekivanja čitalačke publike koja pripadaju vidokrugu njenih interesovanja, želja, potreba, iskustava ali i određenog nivoa obaveštenosti, prethodno znanje.

⁸ K. Atanasijević, *Smisao i vrednost egzistencije. Aksiološka razmatranja*, Beograd 1968, 39.

⁹ I. Bašić, „Ksenija Atanasijević autoportret u portretima”, u: *Naučnice u društvu*, ur. L. Stevanović, M. Prelić, M. Lukić Krstanović, Beograd 2020, 348.

¹⁰ K. Atanasijević „Intriga i njeni predstavnici u današnjem društvu”, *Život i rad*, br. 159, Beograd 1937.

¹¹ Lj. Vuletić, *Ksenija Atanasijević – etika hrabrosti....*, 8.

U dijalogu sa Ksenijom Atanasijević

Pozivate se i na nemačkog filozofa Herdera i njegov stav o ratu, šta njegovo prihvatate a šta odbacujete?

Da, i ja često navodim njegov stav da je „Rat nečovečno, gore nego životinjsko postupanje...a pratioci rata, strašniji nego on sam, jesu bolesti, bolnice, glad, kuga, otimanje, nasilje, pustošenje zemalja, podivljavanje duša, razoravanje porodica, itd”¹². Ipak se ne ustežem da kritikujem Herderovo jedino opravdavanje rata, i to kada je on odbramben. Ja jednostavno smatram da uopšte nema opravdanih ratova, jer koncept pravednog rata neadekvatno rešava pitanje *Jus post-Bellum*, tj. pravde po završetku rata u sprečavanju nastavka sukoba i održavanju mira na svim zaraćenim i drugim teritorijama.¹³ Stoga, naglašavam da su nakazni svi pokušaji opravdavanja rata, te da bi trebalo učiniti se sledbenikom najvećih mudraca (svi veliki filozofi – od Platona do Kanta i Šopenhauera) koji jednoglasno propovedaju sveljubavost i bratstvo, jer je svaki stranac zapravo naš bližnji.

Da li je nasilje ipak nekada potrebno za rešavanje sukoba?

„Nanošenjem štete drugom, čovek, zapravo, škodi sebi, jer je živo suštini jedno isto, jer su i napadnuti i napadač stvoreni od iste životne supstancije”¹⁴. „A takođe često upozoravam, i da narod koji ne ispušta oružje iz ruku, ne stiže da čvrsto utemelji svoju kulturu”¹⁵. „Kulturan čovek uviđa, da se punoća njegovoga života neće nimalo okrnjiti time, što će i drugim ljudima biti data sredstva da je pomoću svojih egzistenciju ostvare.”¹⁶

Vaše mišljenje o ratu i filozofiji u kontekstu narastajuće ratne opasnosti?

Posmatran sa gledišta eminentno filozofskog mišljenja, rat se prikazuje kao „jedna od najodvratnijih i najbezobzirnijih manifestacija sebičnosti, zaslepljenosti i svih vrsta i rodova negativnosti, koje su sudbonosno ukorenjene u ljudsku prirodu. „Dok su u miru nemili talozi u ljudskoj duši u nekoliko kanalisani i primireni, u ratu oni imaju prilike da izbiju u svoj svojoj rugobnosti”¹⁷. „Zato su amoralna i bogohulna sva opravdanja rata, preduzimana sa raznih stanovišta, koja su uvek, svesno ili nesvesno, tendenciozna”¹⁸. „Uz to, sva ona odaju krajnje nerazumevanje osnovnog etičkog stava

¹² S. Janković, „Rat i mir kroz filozofiju Ksenije Atanasijević”, u: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*, 114–115.

¹³ Isto, 115.

¹⁴ M. Milikić, „Različita viđenja religije: pacifizam Ksenije Atanasijević i borbeni moral u vojsci Kraljevine Jugoslavije”, u: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*, 98.

¹⁵ S. Janković, *n. d.*, 115.

¹⁶ Lj. Vuletić, *n. d.*, 47.

¹⁷ K. Atanasijević, „Rat i filozofija”, *Pravda*, 6–9/01, Beograd 1940.

¹⁸ Isto, 112.

da se ličnost svakog ljudskog bića mora poštovati”.¹⁹ „Filozofija je oduvek bila vođ ljudi ka svetlosti, istini, dobroti, pravičnosti i skladu, te je stoga ona morala osuđivati i odbacivati rat, i nije mogla tolerisati da negativnosti bujaju i da sasvim uguše i preplave dobro. Ja stoga pozivam filozofiju da se vrati svom izvornom pozivu i da ostane „mudrost o svetu”, koja dobro poznaje štetnost i fatalnost zla, izobličuje ga, i naznačava načine kako da se ono iz ljudske zajednice za uvek iskoreni”.²⁰ Napominjem i da je moj feminizam organski povezan s pacifizmom. Zato se nameće potreba da se i snage žena plodnije i mnogostrukije iskoriste za javni život.

Kako protiv zla?

Ukidanjem nejednakosti među ljudima i prosvećivanjem. Sa ciljem borbe protiv zla i njegovog ukidanja, nastojim na ukidanju svih nasilno postavljenih razlika i nejednakosti između ljudskih bića. Shvatajući da je zlo u svima nama, napominjem da se moramo pomiriti samo sa tim da je zlo prisutno, ali ne i da je nepobedivo. Smatram da možemo i moramo zajedno uložiti napore ka prosvećivanju ljudi i radu na opštem dobru, a ne samo na sticanju individualnih dobara.²¹ U toe nam je neophodan nam spoj mudrosti i hrabrosti, mudrost koja je hrabra i hrabrost koja je mudra,²² i zalaganjem za beskompromisto, odgovorno delovanje zasnovano na empatiji.²³

Šta možete reći o međunarodnom aspektu vašeg pacifizma?

U međunarodnom kontekstu jasni su nagoveštaji nastupajućeg globalnog sukoba²⁴, i moram to da naglasim, uprkos nastojanjima žena Male antante da spreče katastrofu. Ja sam se i na toj našoj konferenciji, kao i mnogo puta posle u drugim prilikama, zalagala za harmoničnu saradnju obe polovine čovečanstva, i žena i muškaraca, na stvaranju atmosfere sloge i mira. Upozoravala sam i upozoravam da je vreme u kome živimo strahovito ozbiljno²⁵ i napominjem, ne samo zbog ozbiljno prisutnih ratnih pretnji, već i pojava totalitarnih ideologija – iz današnje perspektive fašizam, nacizam, staljinizam, koji takođe okrutno utiču na međunarodne odnose i stvaranje neprijateljskih međunarodnih odnosa. „Mi stojimo zaprepašćeni pred svim udarima što pogađaju čitave narode, i gledamo kako se, sve jasnije i sve uočljivije, sklapa konstelacija za jednu novu, opštu katastrofu.”²⁶

¹⁹ Isto, 111.

²⁰ Isto, 113.

²¹ Z. Mršević, „Pravo glasa žena”, u: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*, 328.

²² Lj. Vuletić, *Etika hrabrosti...*, 18.

²³ L. Veljak, „Uz etiku hrabrosti Ksenije Atanasijević”, u: *Kasnija Atanasijević – etika hrabrosti*, ur. Lj. Vuletić, Beograd 2011, 21.

²⁴ S. Janković, *n. d.* 113.

²⁵ K. Atanasijević, „Za otvorenu borbu”, *Život i rad*, sv. 148, Beograd 1936.

²⁶ Lj. Vuletić, *Etika hrabrosti...*, 14.

U vaše vreme pacifizam se ne retko omalovažava?

Da, nije redak stav da je pacifizam „ideja zaludnih sanjara i genetskih mlakonja”.²⁷ Inače moju filozofiju pacifizma smatram nužnom i očekivanom posledicom svog doslednog nepristajanja na zlo. Ja zauzimam, iako u ovo vreme „krajnje redak, čvrst i jasan pacifistički stav” i gradim jednu hipotetičku filozofiju utehe mira i spokojstva. Ali naglašavam pritom, da pacifizam koji zastupam nije pasivnost i ravnodušnost, jer se dobro stanje mira ne postiže samo golim protestnim mislima, već neustrašivim, beskompromisnim delanjem.

Koliko je vašem pacifizmu doprinela vaša religioznost?

Oslanjam se na filozofske i političke teorije antičkih stoika, sa jedne strane, i učenja tvorca velikih svetskih religija Bliskog i Dalekog istoka. Uočavam u duhovnoj delatnosti svih tih osnivača velikih religija, koji su „nadahnućem svojih prečišćenih duša i vidovitošću prosvetljenih svesti radili na tome da čovečanstvo odvedu jednom podnošljivijem i solidnijem životu, verovanje da će umesto razdora i krvavljenja zavladati uzajamna saglasnost i poštovanje”.²⁸ Smatram ipak, da najснаžniju poruku mira donosi hrišćanstvo koje je za mene „religija mira dostižnog pomoću ljubavi prema Božanstvu i bližnjem i pomoću praštanja”.²⁹ „Težište Hristove delatnosti na ovoj zemlji i svrha njegove smrti je da zaustavi mržnju, da izgladi razdore, da očudotvori i krvnike u prijatelje, jednom reči da izmiri ljude i narode”. Naime, „hrišćanstvo neposrednije, na emocionalnoj podlozi, svojim doktrinama, guši sve negativnosti u odnosima između ljudi i zamenjuje ih strpljivošću, pregorevanjem i naklonošću”. Ujedno, religioznost je osnova moje tragično obojene svesti o prolaznosti, koja je istovremeno na sreću, i potvrda da će i sva zla i gnusobe ovog sveta, takođe nestati.³⁰

Kako ocenjujete ulogu muškaraca?

Upozoravam na istorijsku ulogu i samim tim istorijsku odgovornost muškaraca, koji su jedini odlučivali o ratu i miru. „Dok su muškarc pretežno upravljali državama, čovečanstvo nije izlazilo iz pomrčine sukobljavanja, omraza i gotovosti da se proliva krv. Neosporno je da se opit sa sprovođenjem ideja žena-političara i državnika ne bi mogao svršiti nepomirljivom naoštrenošću naroda jednih prema drugima, i opštom opasnošću od ekonomskoga kraha, – stanjem do koga je dovelo vođenje države skoro isključivo od strane ljudi”.³¹ Ta činjenica stoji, u svojoj žalosnoj potpunosti, i nikakvo protivno dokazivanje nije u stanju da je izgladi ili poništi. A ove sadašnje, međunarodne, dakako

²⁷ S. Janković, *n. d.*, 114.

²⁸ K. Атанасијевић, „Религијска и филозофска подлога пацифизма”, *Правда*, 21/12, Београд 1930, 10.

²⁹ Исто, 10.

³⁰ Ž. Svirčev, „Srpska književnost u kritičko-esejističkoj interpretaciji Ksenije Atanasijević”, u: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*, 302.

³¹ Ksenija Atanasijević koristi termin „ljudi” da označi muškarce, isto kao i „čovek” da označi muškarca, što je u skladu sa načinom izražavanja u njeno vreme.

čisto muške političke skupove, demaskiram kao jalovo obilje kongresa, ručkova, večera, zdravica i beseda, okićenih blistavim frazama, a sve te krasote prekida stid od nedostojnog vremena. Sve to istovremeno dok žene, kao protagonistkinje, nisu legitimno priznate kao akterke odlučivanja, a naročito ne o ratu i miru.

Gde se nalaze koreni konfliktnosti i da li je i kako je moguće je prevazići?

Korene ljudske konfliktnosti otkrivam u bogohulnoj žudnji za umnožavanjem imovine i „satanskom novcu” koji je za vreme istorijskog razvitka, sve više dubio i usecao rasep između ljudi.³² „To podstiče sve vrste zlih i neprijateljskih osećanja, kroz koja se stalno, i sve stabilnije, probijala žudnja za umnožavanjem svoje imovine, i još više: za grabljenjem i otimanjem Paralelno sa tim, nestajalo je svako poštovanje prema drugom čoveku, koji je postajao samo sredstvo za iskorišćavanje, podjarmljivanje, porobljavanje”.³³ Uz to, u njemu, „...u pravome feminizmu ima dragocene optimističke vere, da je moguće upitomiti samoživu ljudsku prirodu, i među ljudima uspostaviti uslove za življenje u individualnoj slobodi, u simpatiji i u miru”.³⁴

Kako se suprotstaviti uočenim negativnosti oko vas?

Shvatam u potpunosti da su i individualni i društveni životi zagađeni različitim oblicima negativnosti, nasilja, nepravčnosti, diskriminacija i apsurdna.³⁵ Toj društvenoj antiutopiji suprotstavljam se pre svega etičkim stavom da se ličnost svakog ljudskog bića mora poštovati³⁶ a utoliko pre, mora se respektovati život svakog čoveka, ma kog pola. Ja dosledno podrazumevam pijetet prema ljudskoj ličnosti i shodno tome garantujem punu slobodu razvoja svakom individuumu kao i probuđenu svesnost o ravnopravnosti žene i muškarca kao člana ljudskog roda i zadobijanja onoga što nazivam dostizanjem „pravde za ženu”. Zalažem se za ukidanje nasilno postavljenih razlika i nejednakosti između ljudskih bića. „Najbogomrskiji zaplet nastao je na zemlji, kad je u bližnjem prestalo da se gleda biće ravno sebi, i od njega načinio potčinjeni stvor, namenjen eksploataciji. Tada su mučki pokopani bili najlepši principi čovečnosti: sloboda i pravičnost”.³⁷ „Besprimerno je nepoštovanje tuđe ličnosti i smelost za prigušivanje i skrnavljenje tuđih prava”.³⁸ „Posebno sam ogorčena i što se zbog toga više niko ne buni, pa se ta nepoštovanja i nepravde suviše često ponavljaju, dok su ljudi odveć velike kukavice da bi ustali u odbranu tuđih prava. Polazna tačka je ukidanje nasilno postavljenih razlika i nejednakosti među ljudskim bićima. Predugo žene trpe

³² S. Janković, *n. d.*, 118.

³³ K. Atanasijević, „Рат и филозофија”...

³⁴ K. Atanasijević, „Завршетак конгреса Женске алијансе – О утицају жене на ширење пацифистичке идеје”, *Правда*, 20/05, Београд 1931, 2.

³⁵ K. Atanasijević, „Неконвенционалне лажи”, *Правда*, 1/10, Београд 1936, 1–2.

³⁶ Z. Mršević, *n. d.*, 41.

³⁷ K. Atanasijević, „Рат и филозофија”...

³⁸ K. Atanasijević, „Hristova doktrina i stvarnost”, *Hrišćanska misao*, 12, IV, Београд 1938, 131–132.

nejednakost pa upozoravam da to nije i ne može da bude rešenje, jer, trpljenje ne umanjuje već naprotiv, samo uvećava zlo”.³⁹

A koja je uloga glasa razuma na koji ste često ukazivali?

Ako je zlo već tako moćno, a dobro previše sputano, ako osećanje humanosti ne postoji uvek u čoveku kao aktivna snaga, onda se mora pozvati u pomoć razum, taj regulativni princip čitavog života, i mora se neumorno raditi na tome da se što temljnije prosvetli što veći broj ljudi.⁴⁰ Tamo gde se sluša glas razuma, tu se ne mogu pothranjivati i raspaljivati neprijateljska osećanja. Ako je neizvodljivo da se ljudi, po prirodi sebični, čudotvorno preobrazu u blagorodne stvorove, pune ljubavi prema drugima, izvesno je da je sasvim izvodljivo učiniti im očevidnom istinu da je za njih same lakše i korisnije da postupaju dobro nego zlo.⁴¹ Razumu je očevidno da ratovi i sukobi sa sobom donose neuspeh svakog plana, ljudskog i božanskog.⁴² Razumom rezonujući jasno mi je jednostavno kao i sve prave, vanvremene istine, da kad jedan čovek poseduje nezavisnost, i kad ne podnosi nikakvu nepravičnost, on nema više opravdanog razloga da se greši o nezavisnost drugoga. A da ta istina ima univerzalno važenje, iskustvo potvrđuje na svakom koraku. Put ka tom cilju je eminentno produševljenje naučnosti, dok bi progres kulture prvenstveno bio usmeren ka ublažavanju bezobzirnosti i agresivnosti čoveka prema čoveku i naroda prema narodu. Zagovaram u međunarodnim odnosima kao razumno opredeljenje doktrinu kosmopolitizma, usmerenu potrebom da se ostvari jedna globalna, altruistička zajednica između država. Razum nalaže i suprotstavljanje antisemitizmu, uz promišljanje uloge intelektualaca upravo u ovoj sadašnjoj atmosferi rastućeg antisemitizma.⁴³ Moje na razumu osnovano uverenje u smislenost egzistencije čoveka je osnova da čovek može da se ostvari u radu kao i da satisfakciju može da se dobije od svog dela.

Pojasnite ulogu feminizma?

Pre svega, moj duboko prisutan lični i filozofski stav, podrazumeva respektovanje života i omogućavanje nesmetanog razvitka ličnosti. Afirmišem postojanja iste, zajedničke suštine svih ljudskih bića i, u skladu s tim, poštovanje ličnosti svakog ljudskog bića. Želim svet gde su muškarac i žena jednaki i gde su ljudi zainteresovani za napredak ljudskih prava i dužnosti. Ukazujem da je polazna tačka feminizma ukidanje nasilno postavljenih razlika i nejednakosti između ljudskih bića, kao osnove ljudskih konflikata⁴⁴ „Feminizam, nužnim načinom podrazumeva, kao nepobitnu ideju, da svako ljudsko biće jeste neprikosnoveno, i da ima prava da na potpun i neometani

³⁹ Isto, 131.

⁴⁰ K. Atanasijević, „Altruističko dejstvo žene”, *Jugoslovenska žena*, Beograd, 21/05, Beograd 1932, 1–2.

⁴¹ Atanasijević, Smisao i vrednost egzistencije..., 20.

⁴² K. Atanasijević, „Код новца”, *Правда*, 24/12, Beograd 1940.

⁴³ G. Bašić, „Uvod ili nevidljivi darovi profesorice Ksenije Atanasijević”, u: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*, 8.

⁴⁴ K. Atanasijević, *Завршетак конгреса Женске алијансе...*, 2.

način razvije sebe. Otuda feminizam, preko unapređivanja žene, i neposredno sa njime, vrlo živo radi, kao što ste i sami uočili, i na unapređivanju čitavoga čovečanstva, izgrađujući, tako reći, jednu novu, univerzalnu etičku doktrinu⁴⁵ jer je polazna tačka feminizma ukidanje nasilno postavljenih razlika i nejednakosti između ljudskih bića.⁴⁶ Feministkinje su te koje šire oko sebe atmosferu sloge i mira, pošto za njih važi stav o poštovanju svake ličnosti. Tako iz njihove političke vodilje proizilazi i da se prema slobodi svakog naroda mora isto tako osećati.

Kakav je društveni ambijent u kojoj se formiraju vaši stavovi o ženama?

Oni su se formirali u jednoj, prema ženama hostilnoj i otvoreno mizoginoj atmosferi. Na potrebu da žene iskažu svoju političku volju gleda se sa neodobravanjem i podsmehom, u čijoj osnovi je stajalo uverenje da one takvoj ulozi nisu intelektualno dorasle. Daleko je taj ambijent od „zlatnog doba srpske demokratije”.⁴⁷

Ukazivali ste na neprihvatljivost mizoginije i rodne diskriminacije?

Feminizam nije samo ekonomski i pravni, nego u prvom redu, etički problem. Feminizam predstavlja jedan eminentno idealistički pravac čije je polazište verovanje u neprikosnovenost ličnosti, u njeno apsolutno pravo na slobodu i obezbeđenje svih potreba za njeno razvijanje. Iz toga izlazi kao nužna logička posledica, pobijanje, teorijsko i praktično, grube apsurdnosti ukorenjenog verovanja da jedan pol ima, po samoj prirodi, preimućstvo nad drugim polom.⁴⁸ Preciznu definiciju geneze feminističkih ideja vidim u ključu razumevanja istorijskog kretanja kao napredovanja u svesti o slobodi na sledeći način: „Neotklonljivi i nezaustavni tok kulture doneo je sobom svest da žena, po svojim sposobnostima, obdarenostima, vrlinama i gresima, nije drukčija od muškarca; prema tome, da njene dužnosti, njena prava i čitava njena sudbina ne mogu i ne treba da budu posebno upućeni i orijentisani”.⁴⁹ U stvari, ne postoji nijedan posao za ženu kao ženu, niti za muškarca kao čoveka muškog roda, jer su među oba roda prirodne sposobnosti na isti način podeljene. Zato žena nesumnjivo može da vrši sve poslove koje i muškarac.

Na čemu bazirate svoje zalaganje za žensko pravo glasa?

Žensko pravo glasa, bazira se na mom protivljenju svakoj vrsti diskriminacije, uzimajući kao polaznu osnovu da su muškarac i žena po prirodi ravnopravni

⁴⁵ Isto, 2.

⁴⁶ D. Duhaček „Feminizam i pacifizam: delovanje Ksenije Atanasijević”, u: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*, 82.

⁴⁷ O. Popović-Obradović, „Kakva ili kolika država, Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka”, u: *Ogledi*, ur. L. Perović, Beograd 2008, 22.

⁴⁸ Lj. Vuletić, *Etika feminizma*, Beograd 2008, 194.

⁴⁹ K. Атанасијевић, „Речи и њихов морал – за пуну одговорност онога што се каже”, *Правда*, Београд 1941, 2.

predstavnicu ljudskog roda.⁵⁰ Moja koncepcija o uzdizanju žene do slobodne ličnosti i ravnopravnog člana društva zasnovana je na etičkim principima, pri čemu sam posebno poklanjala pažnju na položaj i prava žena. Smatram da su društvene distinkcije između muškaraca i žena bazirane na predrasudama, obmanama, pogrešnim gledanjima i zaključivanjima, kao i svim vrstama neistina. Pravednije društvo se ne može ostvariti dok se ne eliminišu te nemoralne predrasude koje ometaju razvijanje svih mogućnosti koje leže u ženinom ličnosti.⁵¹

Da li esejistika ima ulogu u oblikovanju one stvarnosti koju želimo da prihvatimo?

Moja istaknuta prisutnost na javnoj sceni je nesumnjiv potvrđan odgovor. Da, esejistiku smatram važnom, i sama pišem eseje, članke i kritičke tekstove o srpskoj književnosti, utkivajući u moja filozofska tumačenja duhovnost estetskih utopija, etičku orijentaciju prožetu hrišćanskim idealima, istočnjačkom filozofijom, platonističkim i prosvetiteljskim nasleđem.⁵² Nastojim da provociram čitanja srpskog književnog i književno-kritičkog nasleđa u ključu „reaktualizujuće recepcije”. Sve zavisi od toga na kakav ćemo jezik pristati i za koje odluke, gde i kako ćemo se opredeliti za plasiranje. Nastojim time da iniciram u srpskoj kulturi novi, aktivni feministički diskurs, odnoseći se prema eseju kao mediju ekspresije kroz koji se izražava sopstveno iskustvo, umne sposobnosti, pogledi i kontempliranje nad ranijom i sopstvenom stvarnošću, interpretirajući je.

Da li pišete eseje o ženama spisateljicama?

Da, naročito nastojim na afirmaciji ženske stvaralačke prakse. Eseji o autorkama su mi posebno važni jer se moj angažman na ovom polju poklapa sa formiranjem i afirmacijom feminističkog književno-kritičkog diskursa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, te želim da doprinesem tom procesu. „Naracijom u prvom licu, karakterističnom za esej, sve ove autorke su nastojale da izađu iz figure žene deformisane stereotipima kao kulturno nezrele osobe o kojoj se govori u trećem licu, iznad njene glave, zaštitnički, kao da je u kulturi nema, iako je ona neposredno prisutna”⁵³

Na čemu nastojite u esejima o spisateljicama?

Eseji o spisateljicama, odnosno njihovi portreti na planu interpretativnih postupaka i jezičko-stilskog izraza korespondiraju sa mojom celokupnom esejistikom o književnosti. Nastojim sve vreme da u slučaju spisateljica što svestranije osvetlim njihov lik i životno iskustvo, i da predočim njihove ključne poetičke karakteristike, prožimajući ih sopstvenim refleksijama o različitim, književnim i vanknjiževnim problemima. Zato pažljivo pratim žensku književnu scenu i aktivno učestvujem

⁵⁰ Z. Mršević, *n. d.* 54.

⁵¹ Z. Mršević, *n. d.* 56.

⁵² Isto, 294.

⁵³ Isto, 212.

u izgradnji feminističkog književno-kritičkog diskursa u srpsko/jugoslovenskim književnim dimenzijama. Važno je imati na umu da ja objavljujem u intelektualnoj klimi u kojoj je podrška ženama bila uskraćivana na mnogim planovima.⁵⁴ O tome sam i sama pisala jednom prilikom: „Ali što su ti uspesi izvesno krupni, i što žena kod nas ima svakoga dana sve presudniju i blagotvorniju ulogu u dizanju kulturnog i etičkog nivoa našeg društva, ima daleko više da se pripiše ženinim sposobnostima i njenoj savesnosti i istrajnosti u radu, nego potpori koja joj je ukazivana, da je podrži i pomogne”. A kod spisateljica nalazim okrepljujuću imaginaciju, što je važno, jer „...kad nam je imaginacija puna radosnih slika, onda smo mi izigrali sudbinu, a kad su nam snovi ružni, onda je fatum savladao nas”.⁵⁵ Inače napominjem da objavljujem u časopisima različitih profila i imam raslojenu čitalačku publiku koja je uključivala i intelektualnu elitu i šire građanstvo. Upravo povodom eseja o spisateljicama smatram da je naročito važno istaći politiku mesta objavljivanja. Naime, nisam eseje o autorkama objavljivala samo u feministički orijentisanoj periodici, već još i više i u raznim reprezentativnim časopisima epohe. Ta odluka je bila izuzetno važna u procesima afirmacije stvaralaštva žena i razobručavanju recepcijskih barijera. Konačno, osvedočavaju da bi svaka etika feminizma trebalo da bude utemeljena i na solidarnosti i međusobnoj podršci koje su žene uzajamno nesebično pružale.

Da li prilikom ispitivanja dometa ljudske moralnosti ima mesta pesimizmu i ako da, kako ga prevazići?

Ima, na žalost. Smatram da je čovek, po prirodi, sebičan a da osećanje humanosti ne postoji u čoveku kao aktivna snaga.⁵⁶ Zlo je u velikoj nadmoći nad dobrim.⁵⁷ Duboko sam svesna da „u nama najčešće nema nikakve težnje za „altruističkim izjednačavanjem”, da samoljublje i slavljublje gospodare monadama naših identiteta, a odnos sa drugim gotovo uvek vidim kao samoisticanje, takmičenje i trka za prestiž, ipak ne želim da zaveštam takvu sliku čoveka i sveta”⁵⁸ „Jer ipak smatram, da je i u takvom, turobnom svetu, imaginacija put ka osmišljenoj egzistenciji”⁵⁹ „jer ona oblikuje čovekovu svest i motiviše i artikuliše delovanje u svetu”⁶⁰ „Distanciram se od moralista jer oni borave u nekome izvanstvarnome svetu: oni stalno iznalaze razne neke etičke neprikosnovenosti, a na svakome koraku se sapliću o rđavštinu”⁶¹ Ja nastojim da nadilazim ukorenjenu „rđavštinu” čovekovu u skoku sa teorijsko-refleksivne na društveno-angažovanu ravan,

⁵⁴ K. Atanasijević, *Završetak kongresa Женске алијансе...*, 2.

⁵⁵ K. Atanasijević, *Филозофски фрагменти I*, Београд 1929, 148.

⁵⁶ K. Atanasijević, *Smisao i vrednost egzistencije...*, 37.

⁵⁷ Isto, 18-19.

⁵⁸ V. Đurić, „Ksenije Atanasijević u kontekstu francuske filozofske i moralističke književnosti”, u: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*, 67.

⁵⁹ A. Milanković, „Smisao i vrednosti imaginacije u filozofskim fragmentima i Ksenija Atanasijević”, u: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*, 272.

⁶⁰ K. Atanasijević, *Smisao i vrednost...*, 22.

⁶¹ K. Atanasijević, *Филозофски фрагменти I...*, 58.

to jest u neumornom promovisanju moralne osnove svemira i borbi za odgovornost i apsolutno poštovanje.⁶²

Smatrate pogubnom ljudsku pasivnost, njihovu ravnodušnost pred zlom?

Da, zaista je „pogubna ta moralna ravnodušnost savremenika, posebno poslovno i pohlepno orijentisanog i egocentričnog čoveka. Ne odobravam ljudsku pasivnost pred zlom koje se valja Evropom, jer ne jako ustupanje pred nasiljem obara čoveka do krajnjih nizina, odnosno vodi ga ka moralnom posrnuću. Predano zagovaram univerzalne vrednosti i zbog njih, shvatam težnje ljudi da ponavljaju „istorijske“ greške, ali i nužnost da ih otklanjaju. Nepravda se, ako povijemo glavu pred njom, opominjem, širi brže nego opaka zaraza”.⁶³ Dužnost moralno odgovorne individue je da se zalaže za ono što je konstruktivno i što podstiče vrednost egzistencije. A filozofija sa svoje strane, ako joj je stalo do uticaja na svetska zbivanja, trebalo da bude komunikativna, da se ljudima obraća živim i poetičnim jezikom, da bude ukorenjena u životu, blizu svakodnevnih ljudskih iskustava.⁶⁴

Verujete li u neprikosnovenost ličnosti?

„Verovanje u neprikosnovenost ličnosti, u njeno apsolutno pravo na slobodu i obezbeđenje svih potreba za njeno razvijanje” je suština moje filozofije i celokupnog životnog opredeljenja.⁶⁵ „Samo tako je moguće da se garantuje puna sloboda razvoja i svakom individuumu, kako najistaknutijem, tako i najneznatnijem, i svakom narodu, kako najmnogoljudnijem, tako i najmanjem”.⁶⁶ „A iz toga izlazi, kao nužna logička posledica, pobijanje, teorijsko i praktično, grube apsurdnosti ukorenjenoga verovanja da jedan pol ima, po samoj prirodi, preimućstvo nad drugim polom. Tu apsurdnost žene su gorko osetile, sa svim složenim posledicama što su iz toga proizilazile”.⁶⁷

Da li je po vama, borba protiv zla moralni imperativ?

„Zlo nije privid, već je realna, tragična činjenica koja obara vrednost egzistencije, antropološka konstanta, neizbežni pratilac ljudskog postojanja. Zlo, u različitim svojim vidovima – ontološkom, psihološkom, etičkom, socijalnom, ekonomskom ili nekom drugom – prisutno je u ljudskom životu u masivnim količinama. U odnosima među ljudima nema ni logičnosti, ni moralnosti, oni su, često, pravi pakao.”⁶⁸ Ali „ni

⁶² V. Đurić, *n. d.*, 267.

⁶³ G. Bašić, „Uvod ili nevidljivi darovi profesorice Ksenije Atanasijević”, u: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*, 8.

⁶⁴ K. Atanasijević, *Филозофски фразијенији I...*, 56.

⁶⁵ L. Veljak, „Borba protiv zla”, u: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*, 31.

⁶⁶ Lj. Vuletić, „Etika hrabrosti Ksenije Atanasijević”, u: *Ksenija Atanasijević – etika hrabrosti*, Beograd 2011, 8.

⁶⁷ Lj. Vuletić, *Etika feminizma...*, 22.

⁶⁸ K. Atanasijević, *Smisao i vrednosti...*, 18–19.

pesimizam, ni defetizam, ni mizantropija nisu poslednja reč moje filozofije”.⁶⁹ Naprotiv, ja se zalažem, i to rečju i delom, za otvorenu borbu protiv zla i u individualnom i u društvenom životu. „Ponavljam, nepravda se širi brže nego opaka zaraza kad se povije glava pred njom, a suzbija se, donekle, samo nepoštednim utamanjivanjem”.⁷⁰

Jedinstvo feminizma i pacifizma potvrđeno je vašim životom u kojemu se dosledno i odvažno suprotstavljate raznovrsnim oblicima zla?

„Prepoznajem i osuđujem očitovanja dominantne patrijarhalnosti, vidljivog i u rasprostranjenoj kulturi intrigue. Upozoravam na puzajući fašizam 30-ih godina, prepoznajem ga posebno u širenju antisemitizma, te odbacujem svaku vrstu dogmatizma, uključujući i onoga religijskoga (i to uprkos mojoj sinkretičkoj religioznosti)”.⁷¹ Ali smatram da „nije dovoljno pisati već je neophodno suprotstavljanje zlu i praktički i aktivistički”⁷² čime nudim paradigmu jedinstva teorije i prakse. „Uočavam povezanost autoritarnog sindroma patrijarhalne tradicije s militarističkim nasiljem”⁷³ a tom zlu patrijarhata suprotstavljam feminističku alternativu, a zlu oružanog nasilja i rata alternativu pacifizma (a implicitno i antimilitarizma).

Kako definišete „revoluciju dobra” i šta je njena svrha?

Revolucija dobra je krajnja, vrhovna revolucija za preovladavanje saosećanja i čovečne pravičnosti. Ona je neophodna da uspostavi stvarni mir i čvrstu slogu među ljudima, koji su za sada „naoštreni, razjareni, razjedinjeni i gotovi da spremno svakog časa zakorače u naslje, osvetu, odmazdu i svaku moralnu gnusobu”.⁷⁴ U tom cilju ukazujem da je „potrebno misliti kao skeptik, ali raditi kao čovek koji veruje”,⁷⁵ pre svega u dobro, slogu i mir. „Sa jednog višeg filozofskog stanovišta, sve grube povrede ličnosti, i danas još tako uobičajene, – jer su principi demokratije, slobode i pravičnosti zvanično sankcionisani, ali su stvarno ljuške bez bitnosti i odjek bez sadržine, – i sva pritešnjavanja i potiskivanja razvoja pojedinca, zajednica, država i naroda, imali bi da otpadnu kao čudovišnosti koje dalje ne mogu da se podnose”.⁷⁶

⁶⁹ Lj. Vuletić, *Etika hrabrosti...*, 8.

⁷⁰ K. Atanasijević, „Религијска и филозофска подлога пацифизма, 2”, *Правда*, 22/12, Београд 1930, 4.

⁷¹ L. Veljak, *n. d.*, 35.

⁷² Isto, 35.

⁷³ Isto, 36.

⁷⁴ K. Atanasijević, *Smisao i vrednosti...*, 39.

⁷⁵ K. Atanasijević, *Завршетак конгреса Женске алијансе...*, 4.

⁷⁶ K. Atanasijević, *Филозофски фрајменџи II*, Београд 1930, 24.

Za kraj

Među Ksenijinim osnovnim poruke nama danas, iz njenog ne tako davno prošlog vremena, sigurno najaktuelnije zvuči njena beskompromisna osuda rata i svake međuljudske konfliktnosti. Značajna je i njena afirmacija pacifizma i feminizma o kojima je potrebno tačno se obavestiti o njihovoj sadržini i suštini radi odbacivanja negativnih stereotipa koji ih i danas prate. Ako je mogla Ksenija Atanasijević da se javno opredeljuje za feminizam i pacifizam tridesetih godina dvadesetog veka u predvorju Drugog svetskog rata i u jednoj neuporedivo hostilnijoj i mizoginičnijoj atmosferi otvorene, strukturalne i na tadašnjim zakonima legalno zasnovnoj diskriminacije žena, možemo tim pre i mi danas da budemo feministkinje i feministi. Takva orijentacija uopšte ne umanjuje naš naučni profil, naprotiv, samo predstavlja dodatnu vrednost unošenjem rodnog aspekta u svaku analizu, čime omogućuje sagledavanje svih predmeta našeg interesa sa aspekta rodne diferenciranosti društvenog položaja žena i muškaraca.

Literatura

- Атанасијевић, Ксенија. *Филозофски фрајменџи I*. Београд 1929.
- Атанасијевић, Ксенија. *Филозофски фрајменџи II*. Београд 1930.
- Atanasijević, Ksenija. *Smisao i vrednost egzistencije. Aksiološka razmatranja*. Beograd 1968.
- Atanasijević, Ksenija. *Srpski mislioci, filozofija*, priredio Ilija Marić. Beograd 2006.
- Атанасијевић, Ксенија. „Религијска и филозофска подлога пацифизма, 2”. *Правда*, 25/12, Београд 1930, 4.
- Атанасијевић Ксенија. „Завршетак конгреса Женске алијансе. О утицају жене на ширење пацифистичке идеје”. *Правда*, 20/05, Београд 1931, 2.
- Atanasijević, Ksenija. „Altruističko dejstvo žene”. *Jugoslovenska žena*, 21/05, Beograd 1932, 1.
- Атанасијевић, Ксенија. „Савремени аспекти”. *Правда јануар*, Београд 1935, 6–9.
- Atanasijević Ksenija. „Za otvorenu borbu”. *Život i rad*, sv. 148, Beograd 1936.
- Атанасијевић Ксенија. „Неконвенционалне лажи”. *Правда*, 1/10, Београд 1936, 1–2.
- Atanasijević Ksenija. „Intriga i njeni predstavnici u današnjem društvu”. *Život i rad*, br 159, Beograd 1937, 24–31.
- Atanasijević Ksenija. „Hristova doktrina i stvarnost”. *Hrišćanska misao*, 12, IV, Beograd 1938, 131–132.
- Атанасијевић, Ксенија. „Рат и филозофија”. *Правда* 6–9/01, Београд 1940.
- Atanasijević, Ksenija. „Kob novca”. *Pravda* 27–30/04, Beograd 1940.
- Атанасијевић Ксенија. „Речи и њихов морал – за пуну одговорност онога што се каже”. *Правда*, Београд 1941, 2.
- Bašić, Goran. „Uvod ili nevidljivi darovi profesorice Ksenije Atanasijević”. U: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*, ur. Z. Mršević i M. Jovanović. Beograd 2020. 6–9.
- Bašić, Ivana. „Ksenija Atanasijević autoportret u portretima”. U: *Naučnice u društvu*, ur. L. Stevanović, M. Prelić i M. Lukić Krstanović. Beograd 2020. 343–359.
- Duhaček, Daša. „Feminizam i pacifizam: delovanje Ksenije Atanasijević”. U: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*. 80–97.
- Ђурић, Владимир. „Ksenije Atanasijević u kontekstu francuske filozofske i moralističke književnosti”. U: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*. 249–270.
- Janićijević, Nevena. „Osnovni elementi teorije književne recepcije”. *Komunikacije, mediji, kultura*. god. 11, br. 11, Beograd 2019, 115–126.
- Janković, Svetlana. „Rat i mir kroz filozofiju Ksenije Atanasijević”. U: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*. 112–125.
- Lončarević, Katarina. „Feministička filozofkinja na rubu istorije: Ksenija Atanasijević i antička filozofija”. U: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*. 206–231.

- Milanković, Aleksandar. 2020. „Smisao i vrednosti imaginacije u filozofskim fragmentima i Ksenija Atanasijević”. U: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*. 270–289.
- Milić, Anđelka. „Recenzija teksta Nede Božinović Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku”. Beograd 1996.
- Milkić, Miljan. „Različita viđenja religije: pacifizam Ksenije Atanasijević i borbeni moral u vojsci Kraljevine Jugoslavije”. U: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*. 98–111.
- Mršević, Zorica. „Pravo glasa žena”. U: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*. 38–51.
- Mršević, Zorica. „Reč urednice: značaj Ksenije Atanasijević danas ili Ksenija Atanasijević naša savremenica”. U: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*. 326–331.
- Mršević, Zorica, i Svetlana Jankovi. *Inkluzivna bezbdnost*. Novi Sad 2021.
- Popović-Obradović, Olga. „Kakva ili kolika država – Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka”. *Ogledi*, br. 12., prir. L. Perović. Beograd 2008. 11–43.
- Svirčev, Žarka. „Srpska književnost u kritičko-esejističkoj interpretaciji Ksenije Atanasijević”. U: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*. 290–315.
- Veljak, Lino. „Uz Etiku hrabrosti Ksenije Atanasijević”. U: *Ksenija Atanasijević – etika hrabrosti*. 19–23.
- Veljak, Lino. „Borba protiv zla”. U: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*. 26–36.
- Vuletić, Ljiljana. „Ksenija Atanasijević u raljama akademskih elita i čaršije”. U: *Ksenija Atanasijević – O meni će govoriti moja dela*. 10–25.
- Vuletić Ljiljana. „Etika hrabrosti Ksenije Atanasijević”. U: *Ksenija Atanasijević – etika hrabrosti*. ur. Lj. Vuletić. Beograd 2011.
- Vuletić Ljiljana. *Ksesija Atanasijević – Etika feminizma*. Beograd 2008.